

ŠKOLSKÁ PSYCHOLOGIE V DÍLE JANA HVOZDÍKA

D. TOLLINGEROVÁ

Pedagogická fakulta UK, Praha

Školská psychologie bývá zpravidla považována za jakousi „malou“ pedagogickou psychologii, za pedagogickou psychologii, předmět jejíhož zkoumání je ohraničen školním věkem a problematikou školního vyučování. Ve skutečnosti je to však jedna z oněch moderních systémových psychologických věd, které comteovsky myslícím tříditelům psychologických oborů působí trvalé nesnáze. Školská psychologie jako integrovaná věda začleňuje do svého teoretického a metodologického základu vše, co psychologie (a nejen psychologie) může říci k vědeckému řízení výchovně vzdělávacího procesu v nejširším slova smyslu u dětí ve věku povinné školní docházky. Jako taková se úporně brání tradičním klasifikacím. Je to dynamický systém poznatků a metod pedagogické, vývojové, sociální, poradenské, patologické, obecné, pracovní atd. psychologie, trvale otevřený vůči všem disciplínám, které mohou poskytnout jakýkoli účinný poznatek nebo prostředek k vědeckému řešení otázek výchovy mladého pokolení.

Za to, že československá psychologie má ve struktuře svých disciplín právě takto moderně koncipovanou a rozvíjenou školskou psychologii, vděčíme doc. PhDr. Jánovi Hvozdkovi, DrSc., vedoucímu katedry psychologie na Filozofické fakultě Univerzity P. J. Šafaříka v Košicích a řediteli Krajské psychologické výchovné kliniky a SPV v Košicích (1).

Velikostí a společenským dosahem svého díla patří Ján Hvozdík k výrazným osobnostem současné československé psychologie. Ani se nechce věřit tomu, že rok 1978 je rokem jeho 60. narozenin. Každý, kdo se s ním setkal, nebo kdo s ním mohl po určitou dobu spolupracovat, ví, že Ján Hvozdík je tak mlád jako sama školská psychologie — vědní obor, do něhož vyústil celý jeho bohatý a čínorodý život.

Jen některým osobnostem v dějinách vědy je dopřáno, aby jejich životní běh psal zároveň i curriculum vitae vědního oboru, na nějž se orientovali. Ján Hvozdík k nim nesporně patří. On i jeho věda se rozvíjeli společně od prvních skromných myšlenek a počínů na začátku padesátých let, až po dnešní den, kdy školská psychologie je konstituována jako vědní obor a prostřednictvím psychologických výchovných klinik institucionalizována jako oblast společenské praxe. Je zakotvena v Projektu dalšího rozvoje československé výchovně vzdělávací soustavy a považována za jeden z nástrojů vědeckého řízení současné školské politiky. Práce Jána Hvozdíka o neprospěchu jako sociopsychickém jevu byly také jedněmi z těch, z nichž tento dokument čerpal inspiraci, fakta i argumenty při projektování nové perspektivní linie rozvoje vzdělanosti v socialistickém Československu. To je významný úspěch, kterého Ján Hvozdík dosáhl zcela zákonitě. Jeho dílo je totiž od svého prvopočátku výrazně společensky angažované. Je cílevědomě postaveno do služeb socialistického školství. Vytváří pro ně jednak pchotový fond psychologických nástrojů pro bezprostřední zvládání palčivých problémů výchovně vzdělávacího procesu pramenících z psychologických zdrojů nebo řešitelných psychologickými postupy, jednak rezervní fond teoretických poznatků, kompletovaný s předstihem pro budoucí potřeby výchovně vzdělávací

soustavy, které současná doba teprve signalizuje a které se jako společenský jev aktualizují až v budoucnosti.

Zhodnotit rozsáhlé vědecké dílo v krátkém článku není nikterak snadné. Chtěl bych proto uctít významné životní jubileum Jána Hvozdíka tím, že z jeho prací vyjmu to, co v něm považuji za nejcennější a co, podle mého názoru, svým dosahem daleko překračuje rámec československé psychologie a ukládá se do obecného fondu psychologického vědění vůbec. Takovýto význam poznatků, posunujících lidskou smysl do málo probádaných končin pedagogické reality, přičítám v jeho díle teorii školního neprospěchu a teorii rozvíjejícího poradenství.

Hvozdíková teorie neprospěchu je souborně vyložena ve dvou vydáních jeho monografie o psychologickém výzkumu školního neúspěchu u žáků a stejnojmenné doktorské disertační práci (2). Autorka k tomuto výzkumu inspirovala skutečnost, že ústava našeho státu zaručuje sice všem žákům stejný přístup ke vzdělání, ne všichni žáci však tohoto práva využívají. Především jsou to ti, kteří se z nějakých důvodů neosvědčili, selhali ve své školské práci, v důsledku čehož se podstatně zmenšila jejich šance na dosažení plánované vzdělanostní úrovně. K řešení tohoto rozporu sestavil autor inventář všech známých činitelů školního neprospěchu u žáků základní školy a provedl jejich psychologickou analýzu. Cílem této analýzy bylo odhalit mezi shromážděnými faktory ty, které nejvíce přispívají k neúspěchu ve školním učení a definovat psychologické nástroje zamezení nebo aspoň omezení jejich nepříznivé působnosti. Šlo mu tedy od odhalení psychologických zdrojů školního neprospěchu a vymezení míry a závaznosti jejich determinujícího vlivu. Položil si přitom tyto dvě otázky:

1. Co tvoří soubor kritických proměnných diferencujících žáky na skupinu prospívajících a neprospívajících a

2. zda jsou tyto kritické proměnné ovlivnitelné, respektive kompenzovatelné výchovně vzdělávacími postupy a prostředky.

Odpovědi na tyto otázky hledal autor pomocí pečlivě vyprojektovaného pedagogicko-psychologického experimentu na rozsáhlé žákovské populaci. Prostřednictvím tohoto výzkumu testoval v podstatě následujících sedm vědecko-výzkumných hypotéz:

1. Mezi učitelskými výsledky žáka a základními faktory, které tyto výsledky determinují, existují zákonité souvislosti. Tyto zákonité souvislosti mají u neprospívajících žáků svou typickou strukturu. Její poznání má pro odstranění neprospěchu klíčový význam.

2. Úroveň intelektuální výkonnosti žáka je mnohostranně determinována, zejména vrozenými vlastnostmi nervové soustavy, ale i podmínkami výchovného prostředí.

3. Biologické, organické a psychické faktory nedeterminují školní neúspěch přímo. Nejčastější příčinu selhání školního výkonu je třeba hledat v oblasti školní a rodinné výchovy, stejně jako v oblasti mezilidských vztahů rodičů, vychovatelů a žáků.

4. Nesprávné reakce žáků na školní prostředí jsou naučené a upevňují se podmiňováním a jinými formami učení.

5. Ve školním výkonu žáka nalézají kromě vnějších vlivů svůj odraz i některé vývojové zákonitosti psychiky žáka, a to v oblasti emocionality, sociální adaptace a socializace.

6. Na vývoji osobnosti neprospívajícího žáka se spolupodílí celá řada vnitřních i vnějších činitelů, které vzájemně souvisejí a vzájemně se podmiňují.

7. Cesta k zvýšení úspěšnosti žáků ve školním vyučování vede především k větší individuální péči o žáky a tak, aby školní vyučování vedlo k rozvoji všech žáků na úrovni jejich možností.

Po zpracování získaných experimentálních dat dospěl autor k závěru, že rozhodující vliv na vznik a rozvoj neprospěchu u žáků má osm činitelů. Je to celkový vývoj žáka, jeho zdravotní stav, jeho intelektuální úroveň, charakteristické rysy jeho osobnosti, jeho vztah k učení, jeho chování, jeho rodinná výchova a konečně jeho škola a učitelé. Všechny mají charakter determinant, i když také mezi nimi je patrný určitý rozdíl v míře jejich závažnosti. Nejsignifikantnější korelační vazby se školním neprospěchem vykazovaly čtyři faktory: vztah k učení a zájem o učení, mravní vlastnosti osobnosti, úroveň intelektuálního vývoje a rodinná výchova.

Rodinná výchova jako činitel ovlivňující etiologii neprospěchu byla sice autorem jmenována, jako poslední v řadě, Ján Hvozďík ji však nikterak nemínil považovat za poslední co do významu. Naopak. Zvláště novější autorovy práce přinášejí stále nové a nové argumenty pro primární postavení rodinné výchovy mezi všemi ostatními determinantami neprospěchu. To proto, že rodina v podmínkách socialistické společnosti netvoří jen materiálně ekonomickou bázi výchovy. Vytváří i příznivou sociopsychickou atmosféru, poskytující dítěti bohatou škálu stimulací pro jeho psychický i kulturně sociální vývoj. Dítě, kterému jeho rodinné prostředí tuto příznivou stimulaci z těch či oněch důvodů neposkytluje, je vůči svým šťastnějším vrstevníkům znevýhodněné. Takové dítě přichází do školy nedostatečně vybaveno potřebnými psychickými, morálními, sociálními a jinými vlastnostmi nezbytnými pro práci a život ve škole, což mnohonásobně zvětšuje pravděpodobnost selhání dítěte v těchto nových podmínkách. Znevýhodněné děti jsou tedy děti, které si s sebou do školy přinášejí vysoké riziko neúspěšnosti, založené kdesi hluboko v jejich předškolním dětství. Škola, bohužel, toto riziko nejen neodstraňuje, ale často ho dále zvětšuje svými metodickými postupy, prostředky a formami vyznačujícími se převahou frontální práce s třídou nad individuální prací s jednotlivým žákem.

Odečetl-li autor ve vzorku neprospívajících žáků, kteří neměli k úspěšné školní práci dispoziční předpoklady (a kterých bylo mimochodem jen velmi malé procento), zůstala mu velmi početná skupina žáků, pro něž typickou příčinou neprospěchu není nedostatek schopností, ale nemožnost existující schopnosti uplatnit a pracovat — jak říká autor — na úrovni svých možností.

Tím bylo jen jinou cestou a jinými metodami prokázáno, že i pro populaci našich školáků platí trend, objevený v současnosti v SSSR a formulovaný jako posun příčin neprospěchu od příčin převážně společenskoekonomických k příčinám převážně pedagogickopsychologickým. Týmž směrem se proto v SSSR posunuly i formy boje s neprospěchem, které jsou nadále hledány spíše ve zkvalitňování pedagogickopsychologických podmínek výchovně vzdělávacího procesu, než ve zvyšování socioekonomického standardu sovětské školy (3). Nástrojením tohoto zkvalitňování je sovětská teorie rozvíjejícího vyučování (sr. např. 4), kterou Ján Hvozďík nejen plně akceptoval, ale dále ji tvořivě rozvinul v podobě myšlenky rozvíjejícího poradenství.

Hvozďíkova teorie výchovného poradenství je nejmladším oborem školské psychologie, tak mladým, že mnozí ještě ani nezaznamenali, že vznikl a že funguje. Je vyložena ponejvíce ve výzkumných zprávách o řešení dílčího úkolu

VIII-5-2/6 státního plánu základního výzkumu a hlavního úkolu RŠ-4, v osobních vystoupeních autora na různých zasedáních a konferencích a zčásti i v závěru jeho doktorské disertační práce (5).

Sociálním zdrojem a společenskou inspirací pro konstituování této teorie byla opět skutečnost, opakovaně signalizovaná současnou pedagogickou praxí, že totiž znevýhodnění dítěte, přerůstající až do podoby neprospěchu, nemá autonomní vývoj a nekompenzuje se samo sebou uvnitř školní práce dítěte. Lze ho odstranit většinou jen systémem záměrných a cílevědomých kompenzačně dotvářecích aktivit, jakýchkoli psychologických tréninků nebo spíše mikrotréninků, protože předmětem formování jsou spíše infrastruktury různých psychických funkcí (intelektových, emocionálních, motivačních apod.) než samy tyto funkce. Poradenství, které tyto nedostatky v psychologické vybavenosti žáka pro školní práci odkrývá a na bázi tohoto poznání současně formuluje individuální dotvářecí psychotréninkové strategie, je rozvíjející poradenství. Je to tedy poradenství nového typu, poradenství, jehož funkce rekognoskační nebo detekční výhodně splývá s funkcí rehabilitační nebo kompenzační.

Autor sám i jeho spolupracovníci a studenti vytvořili a úspěšně praktikují několik takových mikrotréninkových strategií. Nejzajímavější z nich jsou nesporně tréninky orientované na dotváření intelektuálních psychických způsobilostí (např. tzv. invenční etudy). Experimentální výzkum provedený na toto téma přinesl signifikantní důkazy o cvičitelnosti tvořivého myšlení žáků a o facilitujícím vlivu takového tréninku na úroveň prospěchu žáků. Ve všech případech, které byly sledovány, byla prokázána konvergence dat a prospěchu a tréninku s tendencí vyrovnávat prospěchové rozdíly mezi skupinami probandů (sr. např. 6).

Na základě takto získaných dat vyslovil Ján Hvozdič domněnku, že v intelektuálním vývoji slabých žáků existují významné rezervy, jejichž aktualizace je mimořádně bohatým zdrojem zvyšování pedagogického efektu. Dokonce větším, než u žáků s nadprůměrným prospěchem, u nichž míra trénovatelnosti se nalézala hluboko pod mírou trénovatelnosti slabých žáků (sr. např. 7).

Jedna z nejzajímavějších otázek, které si autor v této souvislosti položil — a možná nejzajímavější v celém díle — je otázka o reedukačních preferencích. I když pro její vyjádření nepoužívá právě této terminologie, jde mu právě o tyto preference, neboť při dalekosáhlejší psychické nerozvitosti žáka, postihující řadu funkcí nebo vlastností, skutečně vzniká otázka, čím začít, co formovat dříve a co později. Jako výsledek řešení tohoto zajímavého problému formuloval Ján Hvozdič tzv. teorii regulace osobnosti (sr. např. 8). I když tato autorova teorie není ještě zdaleka tak zpracovaná jako například obě předešlé, obecný zámysl je jasný. Je vyjádřen přesvědčením, že nejefektivnější psychologické tréninky jsou ty, které byly interiorizovány (sr. např. 9), tj. které probíhají podle zákonů seberegulace. Osobnost je praktikuje sama na sobě s vědomým cílem sebevýchovy, sebezdokonalení.

Snad i z této krátké explikace je patrné, jak výraznou postavou v naší i světové psychologii je doc. PhDr. Ján Hvozdič, DrSc. Myslím, že zatím není v naší psychologii historika, který by celkově zhodnotil jeho celoživotní dílo ve všech jeho složkách a na tomto základě vymezil přesněji jeho místo v nepřetržitém úsilí o vědecké poznání a racionální ovládnutí psychické reality. Tento článek

chtěl být k tomuto celkovému hodnocení skromným příspěvkem, stejně jako upřímným holdem nejen Jánů Hvozdičkovi jako vysokoškolskému učiteli a vědci, ale i Jánů Hvozdičkovi jako opravdovému a srdečnému člověku.

LITERATURA

- (1) Hvozdička, J.: Školská psychologie v systému psychologické výchovné starostlivosti. Psychologie a patopsychologie dieťaťa, 1977, č. 2, str. 123–133.
- (2) Hvozdička, J.: Psychologický rozbor školských neúspechov žiakov. SPN, Bratislava 1970, II. doplnené vydání 1973.
- (3) Hvozdička, J.: Psychologický rozbor školských neúspechov žiakov. Autoreferát doktorskej disertačnej práce. ÚEP SAV, Bratislava 1975.
- (4) Tollingerová, D.: 55 let SSSR – 55 let boje za vysokou efektivitu výchovně vzdělávacího procesu. Socialistická škola, 1977/78, č. 4, str. 169.
- (5) Tollingerová, D.: Teorie a praxe rozvíjejícího vyučování v díle I. V. Zankova. Zemědělská škola, 1977/78, č. 7, str. 98–99.
- (6) Hvozdička, J.: Súčasná úloha a problémy psychologické výchovnej starostlivosti a poradenstva vo svetle záverov XIV. zjazdu KŠC. Psychologická výchovná starostlivosť a rozvoj osobnosti socialistického človeka. Východoslovenské nakladateľstvo, Košice 1977, str. 15–26.
- (7) Hvozdička, J.: Aktuálne psychologické otázky kompenzácie a kompenzačnej výchovy. Sb. Psychologica, v tisku.
- (8) Hvozdička, J.: K otázke rozvoja psychologického výchovného poradenstva z hľadiska potrieb socialistickej spoločnosti. Československá psychologie, 1978, v tisku.
- (9) Hvozdička, J.: Contribution to the trainability of creative thinking of pupils in relation to the level of their school performance. Studia psychologica, 1975, č. 2, str. 154–162.
- (10) Hvozdička, J., Špetuchová, V.: Efektivnost tréningu v tvorivom myslení vzhľadom na rozličnú prospechovú úroveň žiakov. Sb. Uplatnenie psychologických vied v rozvinutej socialistickej spoločnosti. Bratislava 1976, str. 57–73.
- (11) Hvozdička, J., Durovová, E.: Facilitácia tvorivého myslenia u slabších žiakov. Sb. zo IV. zjazdu Slovenskej psychologickéj spoločnosti, Košice 1975.
- (12) Hvozdička, J.: Subjektívna istota riešenia úloh vo vzťahu k regulácii osobnosťou. Sb. Zprávy ÚEP SAV č. 279, Bratislava 1977, str. 22–23.
- (13) Hvozdička, J.: Procesy interiorizácie výchovného pôsobenia socialistickej školy u stredoškôľakov. Referát na IV. sjezdu československých psychologů. Trinec 1975, str. 6–7.

РЕЗЮМЕ

Школьная психология
в работах Яна Гвоздики

Д. Толлингерова

В статье подробно анализируются две теории Яна Гвоздики, относящиеся к области школьной психологии.

Первой является теория о школьной неуспеваемости. Автор выводил ее из экспериментального исследования. При обработке полученных данных автору удалось выделить 8 основных источников школьной неуспеваемости, 4 из которых имеют характер высоко значимых детерминант. Это отношение к учению, моральные свойства личности, уровень интеллектуального развития ученика и семейное воспитание. Семейное воспитание занимает среди этих детерминант особое место. Это потому, что современная семья создает не только материально-экономические условия для воспитания, но и предоставляет богатую стимуляцию психического и культурно-социального развития ребенка. Ученик, который не получил в семье эту естественную стимуляцию, приходит в школу, не имея необходимые свойства, и по сравнению с остальными учениками находится в невыгодном положении. Он не может работать на уровне

своих возможностей. Риск неуспеваемости в школьной учебе у него выше, чем у остальных учеников. Этот недостаток можно устранить только путем компенсации или дополнительной тренировки отсутствующих познавательных, мотивационных, поведенческих и других качеств.

Вторая теория касается развивающейся консультации. Под этим имеются в виду консультации нового типа, которые не только вскрывают недостаток психического развития ученика, но одновременно предлагают и адекватные меры для дополнения данной отсутствующей структуры. Исследования такой психологической тренировки принесли убедительные доказательства о тренируемости недоразвитых психических функций и о положительном влиянии такой тренировки на снижение общего процента школьной неуспеваемости среди учеников основных общеобразовательных школ.

SUMMARY

School psychology
in the work of Ján Hvozdička
D. Tollingerová

The article analyses in detail two theories of Ján Hvozdička pertaining to school psychology.

The first concerns school failure, this theory had been derived from experimental research. By analysing the data obtained, the author determined 8 chief sources of failure four of which are in the nature of highly significant determinants. These are: attitude to learning, moral qualities of the personality, level of intellectual development and family education. Among these determinants family education occupies a specific place, because the modern family not only creates economic and material preconditions for education but provides also rich stimulation for the psychic, cultural and social development of the child. The pupil who is deprived of this natural developmental stimulation in the family comes to school ill equipped with the required qualities and is thus at a disadvantage in comparison to other pupils.

He cannot work at the level of his possibilities and the risk of failure in school work is higher. This handicap can be overcome only by compensation or by additional training of the missing cognitive, motivational, behavioural and other qualities.

The second theory concerns the developing sounselling service. This term implies a new type of counselling which not only discloses shortcomings in the child's psychic development but at the same time suggests adequate procedures for improving the structures lacking. Studies of some of these psychological trainings have provided evidence that undeveloped psychic functions can be trained in children, and that such training had a positive influence in reducing the percentage of failure in basic school pupils.